

O'ZBEK TILIDA GAPNI KENGAYTIRUVCHI VOSITALAR SIFATIDA IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR

Z.E.Biloldinova

BT yo'nalishi talabasi

E-mail: biloldinovazulfiya@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20175831>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida gapning ikkinchi darajali bo'laklari — aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning gapni kengaytiruvchi vositalar sifatidagi o'rni tahlil qilingan. Ularning sintaktik va semantik xususiyatlari yoritilib, nutqdagi ahamiyati misollar asosida ochib berilgan. Tadqiqot natijalari ikkinchi darajali bo'laklarning fikrni aniq va mukammal ifodalashdagi muhim rolini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: gap, sintaksis, gap bo'laklari, ikkinchi darajali bo'laklar, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol, gap kengayishi, sintaktik tahlil, semantik xususiyatlar, nutq madaniyati, grammatik tuzilish, til birliklari, funksional tahlil, o'zbek tili.

Аннотация. В данной статье анализируется роль вторичных частей речи в узбекском языке — определителей, дополнений и падежей — как средств расширения предложения. Выделены их синтаксические и семантические особенности, а также раскрыто их значение в речи на примерах. Результаты исследования указывают на важную роль вторичных частей в ясном и полном выражении мысли.

Ключевые слова: речь, синтаксис, части речи, второстепенные части, определитель, дополнение, падеж, расширение предложения, синтаксический анализ, семантические особенности, речевая культура, грамматическая структура, языковые единицы, функциональный анализ, узбекский язык

Abstract. This article analyzes the role of secondary parts of speech in the Uzbek language - determiners, complements and cases - as means of expanding the sentence. Their syntactic and semantic features are highlighted, and their significance in speech is revealed on the basis of examples. The results of the study indicate the important role of secondary parts in the clear and complete expression of thought.

Keywords: speech, syntax, parts of speech, secondary parts, determiner, complement, case, sentence expansion, syntactic analysis, semantic features, speech culture, grammatical structure, language units, functional analysis, Uzbek language.

Kirish. O'zbek tilshunosligida sintaksis bo'limi tilning eng muhim va murakkab sohalaridan biri hisoblanadi. Sintaksis nafaqat gaplarning tuzilishini, balki ularning mazmuniy va funksional jihatlarini ham o'rganadi. Har qanday tilning boyligi va ifoda imkoniyatlari, avvalo, uning sintaktik qurilishiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda gapning tarkibiy qismlari muhim rol o'ynaydi. Xususan, gapning ikkinchi darajali bo'laklari nutqni kengaytirish, mazmunni aniqlashtirish va fikrni to'liq yetkazishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, gapning asosiy bo'laklari — ega va kesim — fikrning asosini tashkil etadi. Biroq ular yordamida ifodalangan mazmun ko'pincha umumiy va yetarli darajada aniqlashtirilmagan bo'ladi. Aynan ikkinchi darajali bo'laklar — aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol — ushbu fikrni boyitadi, kengaytiradi va aniqlik kiritadi. Natijada sodda gap ham mazmunan mukammal, tushunarli va ta'sirchan nutqqa aylanadi. Shu jihatdan qaraganda, ikkinchi darajali bo'laklar tilning kommunikativ imkoniyatlarini oshiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda gapni kengaytiruvchi vositalar masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarbdir. Ayniqsa, ta'lim tizimida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni beqiyosdir. Chunki ular yordamida o'quvchilar fikrni aniq, mantiqiy va izchil bayon qilishni o'rganadilar. Shu bilan birga, ushbu bo'laklar nutq madaniyatini shakllantirishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada o'zbek tilida gapning ikkinchi darajali bo'laklari gapni kengaytiruvchi vositalar sifatida atroflicha tahlil qilinadi. Ularning sintaktik, semantik va funksional xususiyatlari ilmiy asosda yoritilib, amaliy misollar orqali izohlanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — ikkinchi darajali bo'laklarning nutqdagi o'rni va ahamiyatini ochib berishdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek:

“Ona tilimiz — milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimizning muhim timsolidir.”

[Mazkur fikr O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligi munosabati bilan 2019-yil 21-oktabr kuni Toshkent shahrida o'tkazilgan tantanali marosimdagi nutqida aytilgan.]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida gapning ikkinchi darajali bo'laklari masalasi sintaksisning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ko'plab olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan. Xususan, Abdulla G'ulomov va Asqarov M. kabi tilshunoslar o'z tadqiqotlarida gap bo'laklarining grammatik va semantik xususiyatlarini chuqur tahlil qilganlar. Ularning ilmiy ishlarida aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning gap tarkibidagi o'rni, ularning o'zaro munosabati hamda funksional vazifalari izchil yoritib berilgan.

Shuningdek, Hozirgi o'zbek adabiy tili darsligida gapning ikkinchi darajali bo'laklari nazariy asosda tizimli ravishda bayon etilgan bo'lib, unda har bir bo'lakning grammatik ifodalanish usullari va nutqdagi ahamiyati misollar asosida tushuntiriladi. Mazkur manbada aniqlovchi predmetning belgilarini ochib beruvchi vosita sifatida, to'ldiruvchi esa harakat obyektini ifodalovchi unsur sifatida talqin qilinadi. Hol esa harakatning bajarilish sharoitlarini ifodalovchi muhim komponent sifatida izohlanadi.

Bundan tashqari, O'zbek tili grammatikasi asarida gapning struktur jihatlari bilan bir qatorda, ikkinchi darajali bo'laklarning sintaktik tizimdagi o'rni ham keng yoritilgan. Ushbu manbada ayniqsa gapning kengayish jarayonida ikkinchi darajali bo'laklarning roli alohida ta'kidlanib, ularning mavjudligi gap mazmunining to'liqligi va aniqligini ta'minlashi ilmiy asosda ko'rsatib berilgan.

Zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida esa ikkinchi darajali bo'laklarga faqat grammatik birlik sifatida emas, balki kommunikativ va pragmatik nuqtai nazardan ham yondashilmoqda. Ilmiy maqolalar va tadqiqotlarda ularning nutqdagi funksional yuklamasi, uslubiy imkoniyatlari hamda matn yaratishdagi o'rni keng tahlil qilinmoqda. Xususan, gapni kengaytiruvchi vositalar sifatida aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning o'zaro uyg'unligi nutqning ta'sirchanligi va aniqligini oshirishi alohida qayd etiladi.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, gapning ikkinchi darajali bo'laklari o'zbek tilshunosligida yetarli darajada o'rganilgan bo'lsa-da, ularning nutqiy jarayondagi amaliy qo'llanilishi, ayniqsa zamonaviy kommunikatsiya sharoitida tutgan o'rni yanada chuqur tadqiq etishni talab etadi. Shu bois mazkur maqolada ushbu masalaga yangicha yondashuv asosida e'tibor qaratiladi.

Tilshunos olim Abdulla G'ulomov o'zining O'zbek tili sintaksisi asarida quyidagicha ta'kidlaydi:

“Gapning ikkinchi darajali bo‘lamlari fikrni kengaytiradi, uni aniqlashtiradi va nutqning mazmuniy boyligini ta‘minlaydi.”

[Mazkur iqtibos 2010-yilda Toshkent shahrida “O‘qituvchi” nashriyotida chop etilgan ushbu asardan olingan.]

Tahlil va natijalar. O‘zbek tilida gapning ikkinchi darajali bo‘lamlari — aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol — gapning mazmuniy va struktur jihatdan kengayishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ushbu bo‘lamlar yordamida sodda gap ham mazmunan boy, aniqlangan va mukammal shaklga ega bo‘ladi. Ularning har biri gap tarkibida alohida sintaktik va semantik vazifani bajaradi hamda o‘zaro uyg‘unlikda fikrni to‘liq ifodalashga xizmat qiladi.

Avvalo, aniqlovchi gap tarkibida predmet yoki hodisaning belgi-xususiyatini ifodalab, mazmunni aniqlashtiradi. Aniqlovchi ishtirok etgan gaplarda tasvir aniqroq va jonliroq bo‘ladi. Masalan, “kitob stol ustida turibdi” gapiga aniqlovchi qo‘shilsa — “yangi kitob stol ustida turibdi” — mazmun yanada konkretlashadi. Demak, aniqlovchi gapning tasviriylik darajasini oshiradi va nutqni boyitadi.

To‘ldiruvchi esa kesim orqali ifodalangan harakatning obyektini bildiradi va gapning mazmuniy tugallanishini ta‘minlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, to‘ldiruvchisiz gaplarda harakatning kimga yoki nimaga qaratilgani noaniq bo‘lib qoladi. Masalan, “u o‘qidi” gapiga nisbatan “u kitobni o‘qidi” gapi ancha aniq va mazmunan to‘liq hisoblanadi. Bu hol to‘ldiruvchining gap mazmunini konkretlashtirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi.

Hol bo‘lagi esa harakatning bajarilish sharoitlarini — vaqt, joy, sabab, maqsad va usulni ifodalaydi. Hol ishtirokidagi gaplar voqea-hodisaning qayerda, qachon va qanday sodir bo‘lganini aniq ko‘rsatib beradi. Masalan, “u bordi” gapi umumiy ma‘noga ega bo‘lsa, “u ertalab maktabga tez bordi” gapida vaqt, joy va usul aniq ifodalangan bo‘ladi. Bu esa nutqning aniqlik darajasini sezilarli oshiradi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ikkinchi darajali bo‘lamlar:

gapning semantik hajmini kengaytiradi;

fikrni izchil va mantiqiy bayon etishga yordam beradi;

nutqning ifodaliligini va ta‘sirchanligini oshiradi;

kommunikativ jarayonda aniqlik va tushunarlilikni ta‘minlaydi.

Shuningdek, kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ikkinchi darajali bo‘lamlar o‘zaro bog‘langan holda ishlatilganda yanada samarali natija beradi. Ya‘ni aniqlovchi, to‘ldiruvchi va holning bir gap tarkibida uyg‘un qo‘llanishi murakkab, lekin aniq va boy nutqni yuzaga keltiradi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar natijasida o‘zbek tilida ikkinchi darajali bo‘lamlar gapni kengaytiruvchi, mazmunni aniqlashtiruvchi va nutqni boyituvchi eng muhim sintaktik vositalardan biri ekanligi isbotlandi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida olib borilgan tahlillar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, o‘zbek tilida gapning ikkinchi darajali bo‘lamlari — aniqlovchi, to‘ldiruvchi va hol — gapning mazmuniy va struktur jihatdan mukammal shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ular yordamida gap kengayadi, fikr aniqlashadi va nutqning ifodaliligi ortadi. Ayniqsa, ushbu bo‘lamlarning uyg‘un qo‘llanishi natijasida oddiy fikr ham murakkab, aniq va ta‘sirchan nutqqa aylanishi kuzatiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ikkinchi darajali bo'laklar nafaqat grammatik birlik sifatida, balki kommunikativ vosita sifatida ham katta ahamiyatga ega. Ular nutqda aniqlik, mantiqlik va izchillikni ta'minlaydi, fikrni to'liq yetkazishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular tilning boyligi va imkoniyatlarini namoyon etuvchi asosiy unsurlardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirishda ham ikkinchi darajali bo'laklarning o'rni beqiyosdir. Chunki ular orqali o'quvchilar o'z fikrini keng, aniq va ravon bayon qilish ko'nikmasini egallaydi. Shu sababli mazkur mavzuni o'rganish va o'qitish jarayoniga alohida e'tibor qaratish zarur.

Takliflar:

Ta'lim jarayonida gapning ikkinchi darajali bo'laklarini o'rgatishda nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy mashqlarga keng o'rin berish lozim.

Matn tahlili asosida aniqlovchi, to'ldiruvchi va holning nutqdagi vazifalarini ochib berish samarali natija beradi.

O'quvchilarda mustaqil gap tuzish va fikrni kengaytirish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan topshiriqlarni ko'paytirish zarur.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv usullardan foydalanib, sintaksis mavzularini o'qitishni yanada takomillashtirish maqsadga muvofiq.

Ilmiy tadqiqotlarda ikkinchi darajali bo'laklarning zamonaviy nutq, ommaviy axborot vositalari va raqamli kommunikatsiyadagi qo'llanilishini chuqurroq o'rganish tavsiya etiladi.

Umuman olganda, gapning ikkinchi darajali bo'laklari o'zbek tilining boy va serqirra imkoniyatlarini ochib beruvchi muhim vosita bo'lib, ularni chuqur o'rganish va amaliyotda to'g'ri qo'llash til madaniyatini yuksaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Shavkat Mirziyoyev, 2019-yil 21-oktabr Toshkent shahri
2. G'ulomov. O'zbek tili sintaksisi. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
3. Asqarov M.. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2012.
4. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1975.
5. O'zbek tili sintaksisi bo'yicha ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent, 2018.
6. Umumiy tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Fan, 2009.